

JASKÓNÉ GÁCSI MÁRIA

Antiklerikális szemlélet ábrázolása Kaffka Margit műveiben

Egy kor, egy társadalmi rend nevelésügyének megismeréséhez jelentősen hozzájárul az emberek iskolázási lehetőségeinek, kulturális igényeinek tovább- és önképzésüket szolgáló akcióiknak számbavétele. Különösen érvényes ez arra az időszakra, amelyet a kiegyezés éve vezetett be, és a világháború befejezése zárt le. 1867 után a földesúri érdekeket képviselő egyházak az iskoláknak mintegy háromnegyedét tartották a kezükben, a nagybirtokos katolikus egyház pedig különösen féltve őrizte a feudalizmus korában megszerzett vezető pozícióját a közoktatás egészének irányításában. A kiegyezést követő években a közoktatási rendszer alakulásában mind nagyobb szerepet játszott az állam fokozódó beavatkozása és az egyetemes állami, világi közoktatást elősegítő ténykedése. Az egyházak viszont minden beavatkozásban előjogaik csorbítását vélték felfedezni, és így szembekerültek az iskola modernizálásával, polgári jellegű átalakításával.

Kaffka Margit kezdő íróként saját gyermekkori élményeit: a korai árvaságát, szorongását vetette papírra és novellaformába. Emlékei rabságából kitekintve, felszabadított lélekkel kiírja magából a gyermekkori szorongásait. Az irgalmasok szatmári zárdájában eltöltött időkre nem szívesen emlékszik vissza. Regényei, elbeszélései saját átélésein alapulnak, így születnek meg a *Levelek a zárdából*, a *Soror Annuncia*, a *Kisasszony*, a *Csonka regény*, és a *Hangyaboly* is a megélt zárdai tapasztalatait összegzi.

Egy másik regényében is – a *Mária évből* – az általa megélt tapasztalatokból merítve ifjúsága élményeit rögzíti. Ez a műve 1913-ban jelent meg. A könyv főszereplőjét osztálytársáról, Valikovszky Erzsébetről mintázta, de a regényben használt név egyik tanítványa neve. A regényhős, Laszlovszky Mária valójában az érett író önarcképe fiatalkori önmagáról. Budapesti Erzsébet nőiskolás éveinek élete, valamint a miskolci évei tükröződnek benne. Laszlovszky Mária is kisvárosból, csonka családból érkezik a nagyvárosba, hogy felkészüljön a várva-várt tanári pályára; éppen úgy, mint Kaffka. Közelgő államvizsgája előtt reménykedő levelében írja Heddnának, hogy végre nem nyomorog majd, ha tanári állást kap, hisz tudjuk, hogy nyomasztotta a megélhetés. Igazából minden eshe-

tősegre felkészült, és azt is valószínűnek látta, hogy az „első komoly kéro” sem utasítja vissza. Kaffka korában és környezetében a nők kenyérkereső pályáját még a haladó szemlélettel bírók is a gazdasági kényszer hatására kifejlődött szükséges rossznak, a családi körből kiszorult nők kényszerű menedékének tekintették. Mária és társnői a Valéria Intézetben az érzelmek és irodalmi élmények álmvilágában éltek. Kaffka diákéletük utolsó napját mutatja be regénye elején. Ebben a nyitó jelenetben visszaemlékeznek a lányok a bent eltöltött három évre. Felidézük, bemutatják a közösség életét és a tanári pályán induló lányok érzéseit, gondolatait, annak legjellegzetesebb elemeit. *„Gyerekek, de jó is, hogy szétkerülünk. Itt összefülve ebben az aszalóban, hogy agyonfárasztottuk néha egymást! Így akarunk mi odalenn vidéken, kés magyar városokban megélni és polgársaládok felsőbb lányait tanítani. Mi lesz mivelünk? Úgy lesz eleinte, mint az új kapuval, megbámulnak, belénk dörgölöznek, megöklelnek, és – bepíszkítanak, bocsánat! Én tudom gyerekek, hogy bánnak ott az ilyen magányos jöttmenttel, mint mi leszünk. Védtelen és szokatlan; és más, mint a többi eladóleány ott, és mégis lány, sőt úrilány.”*¹ A tanult lányok tudják, hogy kinn a valós világban minden egészen más lesz és maguk mögött kell hagyni az internátus „gőzködő levegőjét”, a „lelki bordélyház” bensőségességét. Tudják mindannyian, hogy a változás nagy lesz és drasztikus; tele kihívásokkal és próbatételekkel.

A nőneveléssel foglalkozó egyházi személyek is megfogalmazták véleményüket az egyházi neveléssel kapcsolatosan. A társadalmi közéletben elfogadott legfontosabb feltételeknek azok a felnött és férjesülö nők feleltek meg, akik olyan ismeretek és műveltség birtokában voltak, mellyel a vallásos érzületet elfogultság nélkül tudták közvetíteni. A zárdai nevelés hátrányáról így ír egy iskolai közlöny: *„Félek, hogy a zárdai nevelés az egyoldalúságtól, elfogultságtól ment vallásos érzület helyett vagy vallási rajongást, az övékétől eltérö vallási nézetek iránt lenézö kicsinylést, féktelen türelmetlenséget plántál az ártatlan gyermek és serdülö leányi szívekebe (...) „Már pedig a női zárda a be nem teljesült vágyak, a megbiúsult remények, a megtört szívek, az azon kívül esö világra való keserü visszaemlékezések temetökertje.”*²

A *Hangyaboly* abban az idöszakban íródott, mikor az első világháború tombolt. Katonaorvos férjével Temesváron „állomásozott”, és arról ír Fenyö Miksának, hogy ha elkészül a zárdai regényével, akkor a férjének vesz egy mikroszkópot, pedig már a jeggyürüje is zálogban van. Írta ezt 1916 szeptemberében, és ugyanezen év október 30-án már a végét sietett

¹ Kaffka Margit 1964. *Mária évei*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 18.

² Tabajdi Lajos 1897. Felsőbb leánynevelés ügye. *Debreceni Protestáns Lapok*. 627.

feladni Fenyő Miksának. Ha meggondoljuk, másfél hónap se telt el a tervezetés és a befejezés között. A *Hangyabolyban* az ember részévé válik a bezártság, a szabadság hiánya. Az ember olyan természetellenes létállapota ez, amelyben a már említett fojtott légkörben – mai szemmel is mondhatjuk – nem természetes vonzalmak mutatkoztak a lányok környezetében, de a felnőttek – a sororok – között is. Komáromi Gabriella írja, hogy a zárásban elítélték, nem bocsátották meg Kaffkának ezt a könyvet. A *Budapesti Szemle* pornográfiának, a *Magyar Kultúra* pamfletnek nevezte ezt a művét. Pedig nem más ez, mint „*az élet – kicsiben*” (Földes Anna), melyben a ma is aktuális emberi és társadalmi problémáikról vall. Mindazt leírja, amit kamaszfejjel elszenvedett. Helikopter-perspektívából látja már nem halványodó emlékeit. A mű jellegzetessége abban áll, hogy a „*zárda naturálisan és szimbolikusan egyaránt zárt, füledt világát*” (Bodnár György) úgy mutatja be, hogy felismerhetővé válik Kaffka társadalmának egésze, mint amikor egy részhalmoz jellemzői alapján extrapolálunk az azt tartalmazó alaphalmaz sajátosságaira.

A kor haladó magyar sajtója kíméletlenül pellengérré állította a közoktatás akkori állapotát, leleplezte a kormány művelődéspolitikáját. Érzékelte az uralkodó osztály célkitűzéseit, amelyek arra irányultak, hogy a művelődés monopóliumát megtartsák maguknak, a proletariátust pedig megfosszák a magasabb szintű tanulás lehetőségétől. A *Hangyabolyban* is megjelenik az oktatásban megjelenő anomália. Ha párhuzamot vonunk, akkor láthatjuk, hogy Kaffka bejárókra és bentlakókra osztotta a zárda közösségét. Ebben a közegben a diákok mindennapi élete másként zajlott, mint másutt. „*Abol egy fáról lebullott, érett körtét nem szabad, mert nem illik fölvenni a földről, csak ha engedélyt adnak rá, vagy ha valaki felajánlja Szűz Máriának, ott nem az emberi (sőt: gyermeki) természet, hanem az ezzel ellenkező, értelmetlen aszkézis uralkodik. Az értelem lefegyverzése együtt jár az érzelem lefegyverzésével.*”³ Feltárul a művek kapcsán az iskolázásnak, az oktató-nevelő munkának „igazi” képe. Igazolódik a korabeli oktatás tudománytalansága, tartalmi és módszerbeli elmaradottsága. Kaffka ír a feudális jellegű egyház ténykedéseiről, egyes papok képmutatásairól, az oktatás klerikális beállítottságáról, általában a felekezeteknek a közoktatásra gyakorolt befolyásáról. A hátrányos szociális helyzet hajtotta apácáit a zárda csendes falai közé. Ahogyan már szoltam róla; a növendékek egy része bejáró. Ők a hátsó két sorban ülnek, a többiek bentlakó diákok. Ismeretes, hogy az új nevelési törekvések, a modern közoktatási rendszerek létrejötte előse-

³ Földes Anna 1987. *Kaffka Margit*. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 231.

gította a nemzeti népoktatási rendszerek megszületését. A modern pedagógia is fejlődésnek indult. Virginia tisztában volt a közoktatásügyi rendeletekkel, az új pszichológiai és pedagógiai törekvésekkel; „*ösmerte, szeretete ezt a rendet*”, ahol éveket töltött. Kirándultak a hegyekbe, találkoztak a város katolikus hölgyeivel. Egyszerűen a világi dolgokat sem zárta ki az életéből, mert nem talált ebben helytelent, bármit mondjanak is, mert „*akiben a szentséget erőszakkal kell megőrizni...*”, az soha nem lesz igazi keresztény. Vallja, hogy csak úgy őrizhető meg az „ellenálló képesség”, ha a világiakkal is tartják a kapcsolatot. A gyermeket az életre kell felkészíteni, az iskola maga legyen a valóságos élet, vagyis az iskola a társadalmi környezet leképezése kell, hogy legyen.

A *Hangyaboly* az élet nyüzsgésének keresése mindenben. Az élet egy szeletéből kivett és megkomponált kép. Úgy is nézhetünk a kisregényre, mely a fókuszba helyezett zárdát nem absztrakt létesítményként jelöli, hanem úgy, mint egy osztársadalmi problémákat tükröző alkotás; az élet ellentmondásait sűrítő ábrázolás. A kisregény formátumú elbeszélés egy egész tanítási évet beszél el. Ám a zárda sorsdöntő választás előtt áll; közeledik a stafétaátadás pillanata. „*Apácáit a konzervatívok és a modernek táborára osztja.*”⁴ A modernek magasabb szintű oktatásért korteskednek, ám a konzervatívok tábora győz. A főnöknőválasztás során – sőt már az agg vezető haldoklása idején is – a zárda lakói létük átmenetiségének zűrzavarait élik. A zárdafalak között rendszerváltási kísérlet, hatalmi harc folyik. A konzervativizmus és a progresszió, a dogmatika és a modernebb teológia konfliktusait élik. Kik az egyházért, régi regulákért, kik meg hiteszményekért, tudásért, nagyra törő tervekért, a lélek nagyobb s emberibb szabadságáért hevülnek. Azokban az években, mikor a regény íródott, a sajtó az iskolák korszerűsítését, színvonalának emelését, a dolgozók számára való megközelíthetőségét követelte. Nem feledkeztek meg a tanítókról sem. Gyakran ismertette nehéz helyzetüket, a felekezeti tanítók kiszolgáltatottságát, és küzdött a sajtó a tanulók szellemi, anyagi felemelkedéséért. „*S az nem valami új dolog, ha elmondjuk, hogy Magyarországon sok, elszomorítóan sok olyan hely van, hol a tanítók, azok, kikre a gyermekek szellemi művelése van bízva, szegyenletes csekély fizetésben részesülnek elannyira, hogy abból megélni sem tudnak. Nélkülözésre kényszerítik, hogy ezzel elvonják attól, hogy egyedüli hivatásának éljen.*”⁵

⁴ Bodnár György 2001. *Kaffka Margit*. Balassi Kiadó, Bp. 264.

⁵ *Tanítók nyomorúsága*. Népszava, 1892. IX. 2. XX. évf. 36. sz. 2–3.

A radikális mozgalom a 20. század első évtizedeiben kelt életre Magyarországon. A radikálisok a polgárság haladó korszakának nemes hagyományaihoz csatlakoztak; küzdve az emberi haladásért, a társadalmi igazságosság eszméiért. Lobogójukra tűzték a szabad gondolkodás és a dogma-mentes tudományos kutatások szükségességét. A radikálisok a korszak haladó pedagógiai törekvéseinek a hívei voltak. Az oktatás tartalmában a szociológia, általában a modern tudományosság szempontjait kívánták ki-domborítani. Az oktatási és nevelési módszerekben a modern lélektan-nak a fiziológiai-biológiai vonatkozásait próbálták érvényre juttatni. A kö-vetkezők olvashatók a programjukban: „*az oktatásügy súlypontját a természettu-dományi, technikai és társadalomtudományi alapokra kell helyezni, a klasszikus nyel-vek és irodalmuk oktatásának lehetőség szerinti korlátozása mellett. A vallásoktatást a család és az egyházi önkormányzat tevékenységi körébe kell utalni.*”⁶ Az egyház ál-talában sajátlagos körülményei és tanfogalma szerint tanítja a vallást.

A regény negyedik fejezetében a progresszív szellemiség jegyében fellé-pő Virginia feltárja Kunigund előtt a zárda vezetésével kapcsolatos jövő-beni elképzeléseit: „*Mennyi világi kisasszonyt kell tartanunk és fizetnünk a fiók-házakban kisegítőül; kivált a polgári iskolában, mert a kormány most megköveteli, hogy arra való, megfelelő képzettségű erőket alkalmazzunk. Erre kell a magasabb képző, főképpen, hogy a mi fiatal testvéreinknek ne kelljen világi, állami intézetekben vizsgáznia, keservesen magukban tanulni, mint nekem, mint egynébányunknak kel-lett. De hát még a jövedelem, amit ez az új intézmény hoz majd; fölér egy földbirtoké-val! Mennyi növendékünk itt marad majd szívesen továbbképzésre; ha ezzel hiteles, magasabb diploma jár. És az erkölcsi haszon; hogy annyi leendő tanárnőt végig a mi szellemünkben nevelünk, elvonunk a világi intézetek szabados befolyásától, csúnya modernségétől. Ért engem, ugye, kedves nővér?*”⁷ Kunigund érti az új időknek énekét, bár a zárda jövőbeni működésének programjával nem tud azono-sulni. Mert hiszen emlékszik még arra, mikor Virginia egy hangos szóért már novícia korában a folyosón sétált, ahol mindenki szégyenszemre megnézhetette. Most pedig „*annyi itt a sok kamasz lány, anyányi képezdész »kisasszony«, akiket még ki se térdepeltethet az ember, hátukra sem köt-heti a vörösnyelvet, hanem magázni kell őket.*”⁸

Az idős apácát a liberális eszmék nyilvánvaló meglepte éppúgy bosszan-totta, mint az a tény, hogy soror Virginia szégyell emlékezni a múltra, nem viszonzozza érzelmeit, hiszen már a fiatal soror tud védekezni az

⁶ Mérei Gyula 1947. *Polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1919*. Bp. 127.

⁷ Kaffka Margit 1963. *Hangyaboly*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 43.

⁸ Kaffka i. m. 40.

„idétlen, komikus vonzalmakkal szemben.”⁹ Virginia már az Amerikát járt Magdolnára vetíti ki beteges vonzalmát, bár még magának sem vallja be: „*az ő lelkes hódolata e kiváló nő iránt milyen más, mint ezek a félszeg ragaszkodások, e homályos, burkolt érzések, titkos izgalmi hajlamok! Nem lehet, hogy istennek ne tessenek az ő érzelme - hisz csak jobb, különb óhajt lenni általa és a Magdolna kedvéért! – „Isten – ő bizonynyal maga a megértés –, én csak, mint valami végtelen erős és tisztá hajlamot tudom elképzelni, mely minden létező felé szabadon és vég nélkül kitarul!”*¹⁰ Kunigund konzervatív szavainak indulatosága mögött frusztrációja, „csúnya, vétkes féltékenység” bújik meg. Okát az önbizalomhiányában is látom, hiszen nem érti Virginia szavait: „intézmény”, „elmebeli képzettség”, „egészségi viszonyok” és az engedelmesség hitében, szegénységben és imádkozva tudja elképzelni zárdai életének folytatását. Kunigund világi maradisága és konzervativizmusa egy olyan zárdaképet mutat, ami már „*egy letűnt világ*” (Bodnár György).

Látható, hogy Kunigund zárdai világnézetében töretlen, nem ért egyet Virginiával. A „pártokat” főképpen a zárdai anyagi forrásainak megválasztása állítja szembe egymással (Bodnár György). A konzervatívok továbbra is adományokból, jómódú jelöltek hozományából szeretné működtetni a zárdát. A progresszív szellemiséget képviselők másként gondolják. Magasabb szintű iskolák szervezését szorgalmazzák, új épületeket szeretnének építeni, korszerűsíteni kívánják az oktatást. A kolostori állapotok leírása a regény elejétől a végéig alig változik. Ennek az időszaknak a legnagyobb eseménye a kolostor vezetésében történő nemzedékváltás. A főnökkasszony halála után megindul a vetélkedés, a kolostori választás előkészítése. A választási előkészületekkel párhuzamosan olvashatjuk a zárdai élet belső történetét, zártságát, a bennük szereplők életének történetét. Király Erzsivel mondatja ki a szerző, hogy ami körülötte zajlik, az nem más, „mint az élet kicsiben”. Kaffka írta egy kritikájában: az élet „befeje fordított oldala”, mely csalétekként hat ránk. A *Hangyaboly*ban Bodnár György is a társadalom kicsinyített képét látja: „*érdekek összeütközése, maradi és haladó törekvések vetélkedése, korteskedése, a véletlen meglepő fordulatok, végül a megalkuvás, a kiegyezkedés, minden emberi küzdelem végső sora.*”¹¹ Bodnár szerint Kaffka zárdája szimbólum, melyben „*a gazdasági élet modernkori változását kell látnunk.*”¹² Miért lehetett a *Hangyaboly* a kor szimbó-

⁹ Kaffka i. m. 37.

¹⁰ Kaffka i. m. 56.

¹¹ Földes i. m. 235.

¹² Bodnár György 1963. *Utószó*. In: Kaffka i. m. 199.

luma? Az ország a forradalom felé közeledett, melyet Kaffka üdvözöl a publikációiban. Időszerű kérdések foglalkoztatták; előbbre vihető-e az emberiség, részt vehet-e az egyén a társadalmi harcokban? Az *Új Korczak* 1914. IV. évf. 8. számában olvashatjuk, hogy az uralkodó osztály egyes rétegei és pártjai milyen követelésekkel álltak a tanítók elé. Felekezeti, nemzeti és politikai szolgálatokat követeltek tőlük. De mit várt a munkásság a tanítóktól? Elsősorban azt, hogy becsületre tanítsák a nép gyermekeit. Hangsúlyozták, hogy a jó néptanító hozzásegítheti az új generációt saját létének tisztázásához, ezáltal osztályhelyzetét felismerve biztonságosabban képes mozogni, egyéni életében jobban tud boldogulni. „*Jól tudjuk, hogy azt a tanítói munkát, amelyre nekünk szükségünk van, csak kitűnően képzett és a kenyérgondoktól fölmentett tanítóság végezheti el. Ezért követeljük a tanítók számára tisztességes, méltányos díjazást.*”¹³ A tanítóság és a munkásság egymásra volt utalva, hiszen a két leginkább elnyomott, gazdaságilag legsanyarúbb helyzetben lévő rétege volt Magyarországnak. Somogyi Béla tanító, középiskolai tanár nevéhez több iskolakönyv, pedagógiai cikk kötődik; és a *Népszava* belső munkatársa volt. Megindította a tanítók szervezkedését, és szerkesztette lapjukat, az *Új Korczakot* is. A szociáldemokrata párt mozgalma kezdettől fogva mély érdeklődéssel kísérte az iskola-kérdést. Politikai harcának eredménye a nagy tömegek kulturáltságának szintjétől függött. A polgári pedagógusok álláspontját szűknek találták, azt vallották, hogy a szellemi és testi munka kettéválasztásán alapszik a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak mai társadalmá, és ennek tényét a polgári pedagógiai törekvések nem tartják szem előtt. Az elemi iskola a legszegényesebb, s egész berendezése bizonyítja az osztályuralom kulturálatlanságát. A középiskolák és a főiskolák az uralkodó osztályok gyermekeit nevelte a közjogi és technikai uralomra. A kor társadalmá az iskolajárást is pénzkérdéssé tette, s ezzel útját vágta az okosabbak, felsőbb tanulmányokra alkalmasabbak természetes kiválasztását. Nem az értelmesség, hanem a jövedelem bizonyos nagyságának jele volt az, ha valaki iskolákat járhatott. A szociáldemokrata párt iskolareformja részletesen szólt és foglalkozott az iskolák felekezettelenségének követelményével. Az akkori felekezeti vallásoktatás az osztályuralom szolgálatában állt, engedelmes nyáját nevelve az uralmon levőknek. A szociáldemokraták kultúriskolákat akartak; minden politikát kizárni onnan. Az új nemzedék az iskolán keresztül szívta magába az uralkodó osztályok tiszteletének ápolását, a főnálló rend változhatatlanságában való hitet, a nyomorúsággal való

¹³ A tanítók és a Szociáldemokrata Párt. *Új Korczak*. 1914. IV. évf. 8. sz. 13–14.

megelégedettséget. Míg a tanítókból hiányzott a politikai öntudat, addig fölhasználták őket saját érdekeik és a magyar nép érdekeivel ellentétes világnézet terjesztésére.

Kafka antiklerikalizmusa világosan érzékelteti véleményét a társadalmi haladás ellenlábasával szemben. Úgy tűnik, hogy az avított és az új szellem harca manifesztálódik a zárda két pártjának küzdelmében is. Az akkori társadalom oktatás- és neveléskultúrája a zárda falain belül a *királyerzsike* számára szűknek bizonyult. A konzervatívok elképzelése szerint a tudomány oppozícióban áll a klérussal. Virginia és Kunigund konszenzust mellőző dialógusuk során a nőnevelés is fókuszba helyeződik. Bodnár úgy véli, hogy Kafka egyúttérez a progresszív haladókkal, bár valódi ellentét a tényanyag ismeretében nem valószínű. Ugyanakkor nem vitathozhatunk azzal a Bodnár-féle meglátással, mely szerint az olvasók szeretete kiemeli Virginia alakját a haladók között. Kafka zárdatörténetében nemcsak egy izgalmas cselekménybonyolítás átélői lehetünk, hanem a szenzitív befogadó a történetek mögé tud nézni, mert „*aki tudja, mi történik, az azt is tudja, mi van a világban, aminek ábrázolására vállalkozik.*”¹⁴

Kafka Margit a forradalmat a „lelkes dolgok lelkesültjeként” várja. Így ír a *Pesti Napló*-ban: „*Ma mindnyájunkat igézetben tart a hit és szent remény, hogy az új világban, mely most tán rombolva épül az új Magyarországon, mely vérbabjából született a szemünk előtt... több ember foghat könyvet olvasni, képet látni, muzsikát érezni, mint eddig; hogy a tömeg, az átlag, a középszerű, homályos és töméntelen árjából több egyén, több öntudatos igazi lény fog felkerülni... csillogó, szivárványzó színtre; hogy több lesz, mérhetetlen több lesz a földön a lélek, mert több lesz a lelkiöröm.*” Anyjának írja halála előtt néhány nappal: „*Azok az úri családok, akiket emlegetsz, sajnálnivalók, igaz; de sok száz éves bűn kezdi magát megbosszulni sorsukban. Ugyan gondoltak-e valaha arra, hogy a paraszt is ember, hogy a gazdasági cselédnek is rendes, egészséges, tiszta és csinos, külön házra van igénye a munkája után, hogy minden tanyán legyen iskola, kórház, doktor, patika és népkönyvtár? Állati létben hagyták a szegény páriákat...*”¹⁵ A változásoktól azonban féltette az országot. Aggodalmai, kételyei is vallanak erről az érzéséről. A túlságosan gyors fejlődést azért „nem óhajtaná túl hamar” (Bodnár György), mert az ország nagy többségét teljesen előkészítetlennek látta.

¹⁴ Bodnár György 1988. *A mese lélekvandorlása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp. 363.

¹⁵ *Kafka Margit válogatott művei*. 1956. Válogatta: Bodnár György. Szépirodalmi Kiadó, Bp. 50.